

Elfelejtett történelem

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, ÁBTL–Rubicon, Bp., 2011

Bármennyire is meglepő, a XX. századi magyar történelem sztálinista korszakáról alig-alig akad összefoglaló munka. A nagy adósságot a pécsi professzor, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára igazgatója, Gyarmati György tanár úr rója le.

A *Rákosi-korszak* című kötet többszörösen is hiánypótló mű, nemcsak azért, mert összefoglalja a magyarországi sztálinista diktatúra politikátörténetét, hanem azért is, mert egy tágabb értelmű, mozgalmas évtized (1945–1956) elemzését tárja az olvasó elé.

Gyarmati kötete saját életművének rendszerezése is egyben, arról a történelmi korszakról, amely csak úgy kikopott a nemzeti emlékezetből még akkor is, ha az ÁVH működése és az '56-os forradalom máig a köztudatban élő jellegzetessége ennek a korszaknak. A szerző először próbálja bemutatni az 1945 és '56 közötti időszakot úgy, hogy annak átfogó, konkrét fogalmi koordinátái legyenek. A korszak jellegzetességeinek bemutatása kétségtelenül hosszabb folyamatok leírását igényli, ezért jól döntött a szerző, amikor a Rákosi-korszakot nem a *kék cédulás*, 1947-es választásoktól vagy az 1948-ban meginduló államosításoktól kezdte, hanem a második világháború befejezésétől. Ugyan kétségtelen, hogy a szálak jóval korábbra is visszanyúlnak (lásd a két világháború közötti illegális kommunisták működését), mégis Gyarmati indítása helyénvaló; már csak azért is, mert a Rákosi-korszak nemcsak Rákosi Mátyásról szól, hanem inkább a sztálinizmusról, a szovjet protektoriátusról, amelynek Rákosi Mátyás volt az egyik meghatározó személye. „A sztálinizmus a szovjet típusú kommunizmusvízió (...) politikai gyakorlattá tett állam- és társadalomszervezési forma” (16.) – határozza meg Gyarmati a korszak fő jellegzetességét. A szerző alapvetően három részre osztja korszakát: 1. presztalinizáció (1945–1947); 2. sztálinizálás (1948–1952); 3. de- és resztalinizálás (1953–1956) – célja pedig a „Rákosi-korszak politikátörténeti alapokon nyugvó, összefoglaló leírása” (25.).

Ezt Gyarmati maradéktalanul teljesíti is, annak ellenére, hogy munkájában csak leíró jellegű fejezeteket közöl. Mégis jól kirajzolódik az első tíz fejezetből a Kommunista Párt hatalomátvételének íve. Ennek első nagyobb tézise az ország szuverenitásának 1945-ös elvesztése: „az új államiság külső és belső szuverenitását zárójelbe tette” (40.). Az ország újraformálásának végrehajtását a SZEB (Szövetségi Ellenőrző Bizottság) végezte. Arról, hogy a magyar kormánynek mekkora kül- és belpolitikai mozgástere volt abban az időszakban, megoszlik a történészek véleménye. Az egyik legsarkalatosabb pontja ennek a németek

1946-os kitelepítése, amellyel Gyarmati láthatóan alig foglalkozik. Pedig a jegyzetapparátusban is feltüntetett Tóth Ágnes történész műveiben többször felveti az ún. „potsdami legendát”, amelynek lényege, hogy nemcsak a nemzetközi hatalmak számlájára írható mindez (l. Matthias Beer: *A potsdami döntésről*, in: *Regio*, 14. évf. [2003] 1. sz.). „A győztes nagyhatalmak 1945. augusztusi potsdami konferenciáján született határozat nyomán közel 200 ezer »svábót« telepítettek ki Magyarországról” (50.) – írja mégis Gyarmati, és ezt a véleményét később sem változtatja meg, amikor a pártok kisebbségpolitikájáról beszél (87.). Viszont szó esik a könyvben a holokauszt táboraiból a Szudéta-vidékre és a Felvidékre visszatérő zsidókról, akiket az előbbi helyen németként, utóbbi helyen magyarként tartottak nyilván, és a Beneš-dekrétumok alapján megfosztották őket állampolgárságuktól (89.).

Ne legyenek senkinek kétségei, *A Rákosi-korszak* erős szakmunka a maga nyelvezetével és monografikus értelmezéseivel. Elbeszélésében és struktúrájában az egyetemi szakkönyvek sorát gazdagítja, ám szerkesztésében és a könyv kulcsinét tekintve is inkább ismeretterjesztést sugall. Ezért dicséret a szerkesztőnek, Rácz Árpádnak, aki több mint 250 képpel (igaz, néhány durva képszerkesztési hiba azért becsúszott, lásd 361. oldal), ábrával és ügyes tipográfiával fragmentálja a néhol összeálló szövegeket, ezzel is izgalmasabbá változtatva Gyarmati szövegét. Az olvashatóságot az is könnyíti, hogy nem a kötet végén, egybeöntve, hanem a fejezetek zárómondatai után jelenik meg az aktuális rész bibliográfiája. Ezek megkönnyítik a kötet áttekinthetőségét és szakmai ellenőrzését. Kissé zavaróak Gyarmati fogalmazásaiban a sokszor megjelenő hasonlatok, nem ritkán metaforák: a szerző néhol ezekkel próbálja meg leírni az állami intézményrendszer működésének kettősségét. A „*hagyományos*” *igazgatás*, a „*demokratizálás*” *hangoztatása*, az általuk „*birtokolt*” *hatalmi tisztségek* (44.) olyan jelzőkkel megfogalmazok leírások, amelyekben sokszor nehéz kiismernie magát az olvasónak. *A Rákosi-korszak* első harmadának igazi újszerűsége az a rész, amely a hatalmi dualizmus és a gyűjtőpárt szétverése utáni, valódi egypártrendszer működéséről szól. Nem ejt szót viszont arról, hogy az 1947-es választásokkor használt „kék kártya” nélkül hogyan alakult volna a választási győzelem.

A *sztalinizálás* győzelmét és a létrejövő új államot Gyarmati szellemesen két egymásba csúszott rendszerváltásként írja le: *kommunista Einrichtungs-werkk*ként (133.), amelynek egyik fő jellegzetessége a tervutasításos gazdaság és a folyamatos hidegháborús készültség. Gyarmati kis fejezeteiben szinte különálló tanulmányok halmazaként elemzi a kül- és belpolitikai változásokat, az új alkotmányt, annak hatásait. Külön fejezet szól a Titónak szánt fricskáról, a Rajk- és más kirakatperekről, a tanácsrendszer működéséről, a hisztériáról és a magyar „hadikommunizmusról”, ennek irracionálisáról. Különösen értékes a tévesítéséről szóló, a magyar történelemírás számára szűz területnek számító témáról írt (17.) fejezet. A mezőgazdaságban központosításával nemcsak a magántulajdon biztonságát sikerült aláásnia a Rákosi-rezsimnek, de a tradicionális társadalmi hierarchiát és szokásjogokat is: Gyarmati nem említi, de vélhetően a még meglévő táj- és nemzetiségi ökonómia tönkretétele is benne volt ebben az egységesítésben.

A *Rákosi-korszak* sztalinizálásáról szóló fejezeteiben látszik a könyv azon jellegzetessége, amelyet még a szerkesztő sem tudott kijavítani, nevezete-

sen hogy néhol úgy tűnik, mintha egy válogatott tanulmánykötet lenne ez a könyv, amelynek sok-sok fejezete ugyan egymáshoz közel áll, mégis az átfogó gondolati ív hiányzik belőle. Mert ugyan dicséretes, hogy a szerző e korszak politikatörténetét kívánta megírni, de annak alakjaihoz ő sem vitt közelebb, és sem emberileg, sem politikailag nem ismerjük meg Péter Gábort (ÁVH-vezér), Gerő Ernőt, Nagy Imrét, Rajk Lászlót, se a névadó Rákos Mátvás gondolkodását, karrierjét.

Az ideológiatörténetnek is beillő részek (18–21. fejezetek) viszont ritka éleslátással elemzik a magyar sztálinizmus kultúrájának történelemszemléletét, monarchisztikus hitét, amelyben „legkevésbé fajsúlyos elemnek gondolom a marxi internacionalizmust” – írja Gyarmati, majd folytatja: – „inkább Sztálin nacionálbolsevizmusával (...) felsőbbrendűnek hirdetett nacionálbolsevizmusával sokkolták a magyar protektorátus haladóit.” Bár talán kissé erőltetett az a hasonlat, amelyben a szerző az orosz nyelv terjesztését középkori példákhoz (latin – kereszténység terjesztése) hasonlítja, annak ellenére, hogy elismeri nyilvánvaló különbségeit (236.). A rendszer „egyszerre számolta fel a Szekfű Gyula által neobarokknak nevezett avított úri világot, a hozzá kötődő historizált, nagy-nemzeti nacionalizmust és a (...) polgáriasuló létforma gazdasági-társadalmi fundamentumát is” (242.). A rendszer egyszerre szakadt el saját történelmétől és a nyugati világtól úgy, hogy közben álmaiban annak meghaladására törekedett.

Hasonló éleslátás övezi a kötet „közismertebb” fejezeteit: a terror működését (22.) és annak elszenvedőit (főleg az egyház képviselőit), az ÁVH működését, az internálótáborok felépítését, mindennemű ellenállás leverését: „a rendszer saját bázisához számítottak köréből került ki a különböző hatóságok által vegzáltak, meghurcoltak többsége” (274.). A gazdasági anomália és transzformációk fejezetét (23.) ismét a vezérkultusz kivesézése követi (24.), amelyet a Rákosi 60. születésnapja körüli „mozgósításon” keresztül mutatja be. Gyarmati úgy szerkeszti meg fejezeteit, hogy azok szinte folyton reflektálnak egymásra. Az 1953-as olvadás, majd a Nagy Imre-féle „pürrhoszi győzelem”, amelyet joggal nevez a szerző a *de- és resztalinizáció* korszakának, egyaránt záróakkordja és zsákutcája ennek az érának, amely egy politikai reform és egy kényszerű szabadságharc árán *opportunus szocializmussá* fogja változtatni az országot. Az SZKP XX. kongresszusa (28. fejezet) leírása után az elemző leírásokból Gyarmati ismét visszatér a politikatörténethez, és nemzetközi kitekintésben, párhuzamosan mutatja be a forradalom előtti és a szabadságharc eseményeit: *Forró ősz a hidegháborúban*.

A zárófejezetekben (33–34.) historiográfiai alapossággal vizsgálja a szerző a korszakról készült könyvészetet, az eddigi történelmi diskurzust. Bár az ilyen részek rendszerint a könyvek elején vannak, nem haszontalanok, hiszen a rendszerváltás körül keletkezett és az azóta született művek inkább csak előtanulmányok voltak a valódi forrásfeltárások előtt. Ha ebből a szempontból nézzük *A Rákosi-korszakot*, akkor is csak egy összefoglaló próbálkozás a korszakkal foglalkozó könyvtárnyi irodalomból. Ennek az irodalomnak megvannak a fehér foltjai, hiszen még Gyarmati művének egyes momentumai is feldolgozatlanok (lásd: téészesítés), nem beszélve arról a kérdésről, hogy a tárgyalt évtizedet a magyar történelem folyamatos ideiglenesség-állapotaként kell értelmezni, vagy masszív történelmi korszakként.

Mindenesetre Gyarmati – Ormos Mária téziseiből kiindulva – harmadik Triannonnak nevezi tárgyalt időszakát (505.), amelyről saját maga is elismeri, hogy az államtörténeti diszciplínáját még tovább kell fejleszteni országtörténeté (506.). A *Rákosi-korszak* nehéz könyv, sokat vállalt magára, amit részben nem is tudott teljesíteni. Nagymonográfia jellegű, összefoglaló munka akart lenni, és többségében sikerült egy olyan ívet leírnia, amely a második világháború lerohant országától nyúlik '56 újra lerohant országáig. Gyarmatit sokkal jobban érdekelték a „rendszerváltások” technikai, ideológiai és működési határai, realitása és irrealitása, mint fejlődési kohéziója. Ebből a szempontból hiányos a munkája, de az elméleti háttér, az ideológiakritikai interpretáció és a korösszefüggések elemzése mindenképpen iránymutatók lesznek a következő évtizedek történetírásában. Már csak azért is, mert *A Rákosi-korszak* című kötet nemcsak azt az elfejtetett történelmet mutatja be, amely a mai köztudatból kikopott, hanem azt is, hogy mit kell *újratudatni*, és mit kellene végre elkezdni kutatni.

Ritter György

Emlékkönyv

Dr. Róbert Péter: *Egyenlő jog a hősi halálra* – Magyar zsidók az I. világháborúban, Gabbiano Print Kft., 2011

Róbert Péter és a rabbiképzőn belül működő zsidó egyetem tudományos munkaközösségének sokéves kutatómunkáján alapul a könyv. Ők gyűjtötték össze aprólékos munkával a k. u. k. közös hadsereg első világháborús zsidó halottaira vonatkozó adatokat.

Bár visszapillantanak az 1848-as szabadságharcra, és részben előre is tekintenek az 1918–19-es forradalmakra, a könyv mégis az első világháború zsidó katonahalottairól szól. E körülbelül (hivatalos becslések szerint) tízezernyi ember sorsát igyekeznek végigkövetni. Sorsuk azt bizonyítja, hogy sok zsidó is kötelességének érezte a Monarchia ügyéért harcolni az első világháborúban. Még a zsidó értelmiségiek jelentős részére is áterjedt a háborús lelkesedés 1914 nyarán. Az ügyvédek és orvosok közül is többen önként jelentkeztek katonának. Segítette ezt az is, hogy Ferenc József komolyan vette a zsidó emancipációt, s így a magasabb tiszti rangok is megnyíltak előt-
tük.

Például Bauer Gyula tábornokságig vitte, a kikeresztelkedett Hazai Samu pedig egy ideig hadügyminiszter is volt. De még a neves költő és filmesztéta Balázs Béla is lelkes önkéntesként került ki a frontra.

A könyv igyekszik térben és időben szélesebb összefüggésekbe ágyazni a zsidó katonák első világháborús sorsát. Ezért igazából az előzményeket vissza-

vezeti 1848 körül, míg a következmények szempontjából előretéknél a húszas évek elejéig. Nem kerül meg a kényes kérdéseket sem. Szól a hadiszállítók szerepéről és a zsidóság különböző csoportjainak a forradalmak és az ellenforradalom idején játszott szerepéről is.

Ez utóbbi időszakok körüli félreértések tisztázása is célja a könyvnek. Hisz a Trianon előtti időszak a háború után több változást hozott, csak lassan indult el valamiféle konszolidáció. Nem tagadja a zsidók egy részének jelentős szerepét a kommün idején, de rámutat az ekkor fogságba vetett zsidók jelentős számára is. Ráadásul a szegedi „nemzeti kormány” oldalán is sok zsidó harcolt, annak ellenére, hogy Horthy uralomra jutása felerősítette az antiszemitizmust.

Horthy „nemzeti hadseregét” is jó néhány zsidó támogatta. Talán kissé túl részletesen foglalkozik e témával, de ezt indokolja az is, hogy erről korábban kevés adat állt rendelkezésre. Mint ahogy a román hadsereg által a zsidók és székelyek ellen alkalmazott megtorló akciók jelentős része is feltáratlan. Számos kisebb témát ábrázol a kötet az elsők között (pl. Cionista Légión). Érthető, hogy a világháború lezárulása utáni időszakot – nagyjából Trianonig – részletesebben tárgyalja. Ez a periódus a zsidóság helyzetének romlása szempontjából is kulcsfontosságú. A két forradalom, majd az ellenforradalom összezavarta a társadalmat. S a nemzetiségek elszakadásával a kicsivé vált országban sokak számára a zsidók játszották a bűnbak szerepét. A sok trauma után előtérbe került a bűnbakkeresés. Ez a hangulat rányomta bélyegét a Horthy-korszak nagy részére.

Sok részletet idéznek az első világháború sajtójából. Elsősorban a zsidó vagy zsidó tematikájú lapokkal foglalkoznak, például az Egyenlőség c. lappal. Plasztikusan ábrázolják a honi zsidóságot megosztó ellentéteket. Külön szólnak a cionista mozgalom jelentkezéséről. A cionisták különösen sok régebbi csoporttal kerültek ellentétbe. Tulajdonképpen a vallásos csoportoktól a világi zsidósáig mindenkivel volt konfliktusuk. A cionizmus tovább fokozta a zsidóságon belüli megosztottságot. Persze: a második világháborút és az az alatt bekövetkező üldöztetést semmiképpen nem lehetett volna megakadályozni. A tízes évek végétől erősödő megosztottság azonban rontott a helyzeten. Ezek az ellentétek egyre élesebb viszályokban nyilvánultak meg. Gyakori volt a tettlegesség is (pl. az Egyenlőség szerkesztőjének megverése).

A kötet nagy empátiával ír az ellentétekről is, ahogy a kezdeti naiv háborús lelkesedést is megértően ábrázolja. Igyekszik pontosítani a gyakran hozzávetőleges adatokat is. Gyakran persze nehéz egyértelmű számadatokat találni.

Összegezve: a könyv méltó emléke az első világháborús magyar zsidó katonák vitézségének. Emellett folyamatszerűen ábrázolja a világháborút, beágyazva a magyar zsidóság történetének összefüggéseibe. Alapul szolgál a későbbi kutatók számára a részkérdések és problémák tisztázásához. Számos új elemmel gazdagította és árnyalta az első világháború alatti zsidóság képét. Azonban még számos adat és részlet vár pontosításra. A kötet hasznos kiindulópont a további kutatásokhoz, s tudományos igényű összegzés. Továbbá egy új kutatási irányt is kijelöl a kisebbségek történetének feltárásához. Ez utóbbi is döntő jelentőségű téma.